

Korte bijdragen

VROEGE ADELLIJKE SYMBOLIEK

Georg Scheibelreiter, *Wappenbild und Verwandtschaftsgeflecht. Kultur- und Mentalitätsgeschichtliche Forschungen zu Heraldik und Genealogie*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband LIII (Wenen-München: Böhlau Verlag-Oldenbourg Verlag, 2009, 352 p.).

In 1653 werd in Doornik het graf van de Merovingische koning Childerik ontdekt. Onder de schatten die hierbij tevoorschijn kwamen, bevonden zich onder andere een gouden stierenkop en ongeveer driehonderd gouden bijen. De gevonden stierenkop wijst op de aan dat dier gewijde cultus onder de vroege Frankische koning. Een later kroniekbericht verhaalt bijvoorbeeld dat Childeriks mogelijke grootvader, koning Chlodio, zich met zijn vrouw op het strand van de Noordzee bevond, toen een stierkoppig monster uit de golven verrees en de koningin oenteerde. De daarna geboren zoon zou de naam Merowech krijgen, waarbij de kroniekschrijver in het midden laat wie de biologische vader was, Chlodio of het zeemonster. Binnen de mythische genealogie droeg het verhaal bij tot het geslachtsheil van de Merovingers en zo was het voor de latere leden van het geslacht een reëel onderdeel van hun identiteit.

De gevonden bijen zijn vooralsnog niet in verband te brengen met de mythische afstamming van Childerik. Mogelijk betreft het beslag van paarden en waren zij puur decoratief. Na de vondst werden zij echter geïnterpreteerd als versiering van een koningsmantel. Napoleon zag daarom voor de legitimatie van de vermeende continuïteit van zijn keizerschap in de bijen een geschikt symbool, niet aan het huis Capet of latere dynastieën ontleend. Zo kwamen de bijen de Napoleontische heraldiek binnen. Het wapen van het Koninkrijk Holland kende bijvoorbeeld een hermelijnen mantel, bezaaid met bijen.

Deze voorbeelden geven aan hoe mythologische overlevering en interpretaties identiteit mede kunnen bepalen. Historische juistheid is daarbij van ondergeschikt belang. Of Childerik echt blauw zeestierenbloed in zijn aderen had of dat de gouden bijen echt zijn koningschap symboliseerden, is in dit kader niet relevant. Dat de Merovinger zijn identiteit en positie nauw met het dier verbond en dat Napoleon zich als nieuwe Merovinger zag, had voor de tijdgenoten reële gevolgen die het niveau van de mentaliteitsgeschiedenis ontstegen.

Ter gelegenheid van de pensionering van Georg Scheibelreiter, hoogleraar middeleeuwse geschiedenis en historische hulpwetenschappen aan de Universität Wien, verscheen een bundel met verspreide bijdragen uit de jaren vanaf 1988 op het gebied van de (pre- en proto)heraldiek, genealogie en naamkunde, alle rond het thema identiteit. Daarbij is een ruime plaats ingeruimd voor mythische genealogie en heraldiek. Niet ten onrechte, want, zoals Scheibelreiter stelt, de genealogie in de ruimste zin is denkkelijk de oudste vorm van historische overlevering en diende als rechtvaardiging van de heerschappij van leidende geslachten. Waar het collectieve geheugen tekortschoot om de verbinding met de oorsprong van een machtig geslacht te leggen, kon die slechts ontleend worden aan de mythe. Het verleden was dienstbaar aan het heden: de al of niet mythische stamvader diende als voorbeeld én maatstaf voor zijn geslacht en daarom moest zijn identiteit zo nodig aan die van zijn nazaten worden aangepast.

De bronnen die de huidige onderzoeker ten dienste staan om het identiteitsbesef van de middeleeuwse adel te achterhalen, zijn uiterst beperkt. Men is daarom voornamelijk aangewezen op namen, (mythische) genealogie en symboliek, in het bijzonder de heraldiek. De bijdra-

gen in deze bundel richten zich dan ook voornamelijk op deze bronnen en de onderlinge samenhang. De heraldiek is, als men deze definieert als aan bepaalde vereisten gebonden symbolen, vrij recent en gaat terug tot de elfde of twaalfde eeuw, afhankelijk van de definitie die men kiest. De grote populariteit en de razendsnelle verbreiding over heel Europa vond met name een voedingsbodem in het christelijke ridderideaal, zoals dat oorzaak en gevolg was van het toernooiwezen en de kruistochten. Symbolen die de genealogische identiteit vormgeven, zijn echter al veel ouder en (dus) niet exclusief christelijk. Voor een juist begrip van de vroege heraldiek is het daarom noodzakelijk om het gebruik en de betekenis van symbolen in de vroege en hoge middeleeuwen nauwkeurig te onderzoeken. Diersymboliek speelt daarbij een belangrijke rol: in 60% van de twaalfde-eeuwse wapens is een dier opgenomen, tegen 30% vanaf de veertiende eeuw. In de bundel wordt hieraan dan ook niet voor niets veel aandacht besteed. Anders dan voor de latere en huidige heraldiek is het een zinloze exercitie om een woordenboek aan te leggen van dieren met hun bijbehorende betekenis. Dierensymboliek in de heraldiek van de laatste eeuwen komen voort uit puur cerebrale overwegingen: aan een dier of heraldische figuur in het algemeen worden bepaalde betekenissen gehecht (leeuw = kracht; liele = zuiverheid enzovoort). In het dagelijks leven en in de huidige mentaliteit spelen stierencultus of mythische dierlijke voorouders geen rol. De keuze voor bepaalde dieren in de vroege en volle middeleeuwen moet echter bezien worden in het licht van de traditie waaraan zij ontleend zijn, bijvoorbeeld een cultische en orale Germaanse achtergrond, een christelijke herkomst, die uit een boek- of leescultuur voortkomt, of een in de middeleeuwen gerecipeerde klassieke symboliek, zoals (vermeende) Romeinse machtssymbolen of de *Physiologus*, het befaamde natuurboek uit de oudheid dat in de middeleeuwen grote verbreiding kende. De wisselwerking tussen die bronnen maakt het onderzoek lastig, maar deze bundel geeft aan dat nauwkeurige interpretatie vruchtbare resultaten biedt. Zo kan men verder komen dan platte interpretaties als 'een leeuw is sterk' of 'een arend heeft een sterke blik'. Juist deze dieren hebben aanzienlijk meer betekenislagen. Zo nam de niet-inheemse en van christelijke lading voorziene leeuw in de hoge middeleeuwen de positie van de aan Donar gewijde beer als koning der dieren over, maar kreeg hij ook een politieke betekenis als tegenhanger van de met keizerschap geassocieerde adelaar. Herhaaldelijk waarschuwt Scheibelreiter tegen een te simpele interpretatie vanuit één vormtaal.

Zijn benadering van de verschillende disciplines in samenhang met elkaar legt de verschillende lagen nauwkeurig bloot. Niet alleen in de heraldiek en de mythische genealogie komt de diersymboliek pregnant naar voren, ook de naamgeving geeft op dat gebied de nodige informatie, zoals namen met elementen als Wolf, Bern (beer) of Arn (arend) al aangeven. Met de intrede van tweemagigheid in de volle middeleeuwen worden de toenames de voornaamste (maar niet exclusieve) drager van de identiteit van persoon en geslacht. De agnatische relaties en pretenties kunnen daarin tot uitdrukking worden gebracht.

Zoals de ondertitel al aangeeft, is de bundel een cultuur- en mentaliteitshistorische studie. Heraldiek, genealogie en naamkunde leveren de bronnen, maar wat de schrijver met dat bronnenmateriaal doet, gaat ver uit boven de gebruikelijke wijze waarop die disciplines benaderd worden. Op het gebied van de oudste (proto)heraldiek is en wordt helaas nog te weinig onderzoek verricht; voor het Nederlandse taalgebied kan in dit verband het dit jaar verschenen *Over de betekenis van wapens*, onder redactie van Marc van de Cruys e.a. (jubileumuitgave van *Heraldicum Disputationes*, 2010) niet onvermeld blijven. In dit beknopte maar originele werk wordt de materie in een aantal losse bijdragen vanuit heraldisch oogpunt belicht. Het boek van Scheibelreiter gaat echter nog veel verder door de interdisciplinaire benadering.

Wappenbild und Verwandtschaftsgeflecht richt zich vooral op de vroege en hoge middeleeuwen en met name op Midden- en West-Europese vorstengeslachten en hoge adel. Toch is het boek van groot belang voor de geschiedenis van de Nederlandse adel, omdat de bronnen voor de vroege Frankische koningen en de Babenberger markgraven goed vergelijkbaar zijn met wat wij overgeleverd hebben gekregen aan bronnen voor de middeleeuwse lage adel in de

Niederlanden. Ook daarvoor zijn we aangewezen op naamkunde, heraldiek en genealogie, disciplines die nog te vaak uitsluitend worden gebruikt voor het herleiden van een historisch-genealogische werkelijkheid, terwijl zij voor de mentaliteitshistorie veel meer bieden. Deze bundel toont de theoretische mogelijkheden en gezichtspunten, die nader onderzoek naar het zelfbewustzijn van de middeleeuwse Nederlandse adel een verfrissende impuls kunnen geven.

Redmer Alma

CHARAKTERISTIKA UND WANDLUNGSPROZESSE DES EUROPÄISCHEN ADELS ZWISCHEN 1500 UND 1800 SOWIE GRUNDLEGENDE PARALLELEN ZWISCHEN DER FORSCHUNG ZUM FRÜHNEUZEITLICHEN UND MODERNEN ADEL

Ronald G. Asch, *Europäischer Adel in der Frühen Neuzeit. Eine Einführung* (Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 2008, 323 p.)

Seit etwa zwanzig Jahren erfreut sich die Adelsgeschichte in Deutschland wieder größerer Beliebtheit. Die Erträge der Forschung schlugen sich nicht nur in zahlreichen Monographien und Sammelbänden nieder, sondern jüngst auch in einigen Überblicksdarstellungen.¹ Zu diesen Synthesen zählt das hier zu besprechende Buch von Ronald G. Asch, einem ausgewiesenen Kenner der Geschichte des Adels in der Frühen Neuzeit.² Freilich handelt es sich bei dieser Studie nicht allein um einen Überblick über den deutschen Adel, sondern vielmehr um eine Geschichte des europäischen Adels. Zwar liegt der Schwerpunkt der Darstellung auf Mittel- und Westeuropa – dabei vor allem auf England, Deutschland und Frankreich –, es werden jedoch so oft Skandinavien sowie Süd- und Mitteleuropa einbezogen, dass man durchaus von einer europäischen Adelsgeschichte sprechen kann. Aschs Ziel ist es, zentrale ‘Wesenszüge adliger Existenz in der frühen Neuzeit’ (VII) nachzuzeichnen. Dabei fragt der Autor danach, wie es dem europäischen Adel gelang, als Sozialformation vom ausgehenden Spätmittelalter bis zur Französischen Revolution und über diese Zäsur hinaus zu überdauern. Einen prominenten Platz in der Darstellung nimmt explizit die Frage nach der ‘Überlebensfähigkeit des Adels’ (13) in der Frühen Neuzeit ein. Zwar liefert Asch in seinem exzellenten Buch durchaus eine Antwort auf dieses Problem, über weite Teile der Darstellung hätte sich der Rezensent aber eine stringendere Verfolgung der Leitfrage gewünscht. Dies soll keine grundlegende Kritik an der Studie sein, denn dem Autor ist es gelungen, eine materialreiche Abhandlung zu schreiben, die in ihrer thematischen und geographischen Reichweite sowie ihrer souveränen Bewältigung der internationalen, also fremdsprachigen, Forschungsliteratur zu beeindrucken vermag.

Am Ausgangspunkt von Aschs Studie steht die Feststellung, dass die ältere Überzeugung der Adelsforschung von einem Niedergang und Verfall des frühneuzeitlichen Adels relativiert, wenn nicht sogar revidiert werden müsse. So gelte es, vielmehr die adligen Anpassungs- und Beharrungsleistungen, namentlich die Fähigkeit des Adels, ‘oben zu bleiben’ (4),³ zu betonen. Damit möchte Asch keinesfalls behaupten, der europäische Adel habe sich im Zeitraum von 1500 bis 1800 nur durch Kontinuität ausgezeichnet. Ganz im Gegenteil, er möchte die ‘Kontinuitäten und Diskontinuitäten’ (1) sowie die ‘Kontinuitätsfiktionen’ (12) in der Entwicklung des frühneuzeitlichen Adels nachzeichnen. Somit wird eine genuin historische Perspektive eingenommen, die den Wandel in den Mittelpunkt der Untersuchung rückt und sich vor ahistorischen Substantialisierungen hütet.⁴

Doch inwiefern ist es möglich, von einem europäischen Adel zu sprechen? Asch ist sich durchaus bewusst, dass die verschiedenen Adelslandschaften in Europa alles andere als einheitlich waren und sich vielmehr stark voneinander unterschieden. Allein die Adelsdichte schwankte zwischen den Ländern so erheblich, dass ein Vergleich auf gemeinsamen Grundlagen kaum